

NAHÇIVAN'IN ESKİ SANAT ALANI TAŞ İŞLEME

Toğrul HALİLOV*

Özet

Bu makalede taş işleme sanatının gelişim süreci, günümüze kadar geçirdiği evreler ve nasıl yapıldığına dair bilgiler incelenmiştir. Nahçıvan'ın eski çağa ait yerleşim yerlerinde bulunan taştan yapılmış arkeolojik malzemeler tiplerine göre gruplandırılmıştır. Taş işleme sanatının Nahçıvan'ın en eski sanat alanlarından biri olduğu tespit edilmiştir.

Nahçıvanlıların Eski Taş (Paleolitik) Çağı'ndan beri taş işçiliği ile uğraştıkları gözlemlenmektedir. Nahçıvanlılar obsidyen, çakmaktaşı vb. türlü taşlardan çeşitli biçimlerde iş aletleri, silahlar yapmışlardır. Zaman geçtikçe taş işleme alanında değişiklikler olmuştur. Taştan çeşitli biçimli emek aletleri, silahlar, süs eşyaları yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Taş İşlemeciliği, Çalışma Aletleri, Silahlar, Eski Nahçıvan

STONE WORKING AS AN ANCIENT ART BRANCH IN NAKCHIVAN

Abstract

Development process of masonry, its phases, and information on how it was applied were studied in this study. Archeological items found at ruins and settlements from ancient times in Nakchivan were grouped. As a result of this classification it was seen that masonry is one of the oldest art branch of Nakchivan. It is clear that people have dealt with masonry since Paleolithic Age. Nakchivan people produced various tools and weapons which were made of flint, obsidian or other stones. Some changes have occurred in masonry as the time went by. Various forms of tools, weapons and ornaments were produced up to now.

Key Words

Stone working, Labour Tools, Weapons, Ancient Nakchivan

* Dr., Azərbaycan İlimlər Akademisi Nahçıvan Bölümü, Bakü/Azərbaycan. x.toqul@gmail.com

GİRİŞ

Nahçıvan'da gelenekselleşen sanat dallarından biri de taş işlemeciliğidir. Bu sanat dalının tarihi paleolitik döneminden başlar. Paleolitik dönemde insanlar taştan iş aletleri ve silahların yapımında obsidyen, çakmaktaşı gibi sert taşlar kullanmışlardır. İlk basit emek aletleri balta, kaşığı ve biz gibi sivri uçlu iş aletlerinden oluşmaktaydı. Arkeolojik malzemeler darbelenme tekniğiyle yapılmıştır. Taş işleme alanında sondaj, çizim, kazıma, yontma, dövme vb. teknik yöntemleri kullanılmıştır. Eski aşiretlerin inşaat alanındaki bilgi ve yeteneği taş işleme sanat alanının temel kısımlarından sayılabilir. Bu yüzden de Nahçıvan'ın eski taş işleme sanat alanının arkeolojik malzemelerini dört temel gruba ayırabiliriz:

İş aletleri.

Silahlar

Süs eşyaları

Kayaüstü resimler.

Yerleşim yerlerinin yapı-inşaat tekniği.

1. İŞ ALETLERİ

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin topraklarında en eski taş iş aletleri, Orta Eski Taş Çağı'na (Milattan 80-90 bin yıl önce) ait Kazma mağarasında bulunmuştur (Kuseynov, 1983: 484-490; Djafarov, 1992: 270-274). Bu arkeolojik malzemeler musteriye ve levallasiyen sivri uçluktan, kaşıklardan, bıçaklardan vb. ibarettir (tablo I; 16, 17, 18). Elde edilen arkeolojik malzemeler teknik ve tipolojik özelliklerine göre Azıh ve Tağlar mağaralarında bulunan taş emek aletleri ile benzerlik teşkil etmektedir (Djafarov, 1989: 89-95).

Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu taş aletlerin hazırlanması teknolojisinde sonraki dönemlerde değişikliklerin olduğu ve yeni tür iş aletlerinin yapıldığı kanıtlanmıştır. I. Kültepe yerleşim yerinin Neolitik (Yenitaş-M.Ö.VII binyıl) ve Kalkolitik (Bakırtaş-M.Ö.VII binyıl) çağına ait tabakasından cilalı taş aletlerin, habbe (tane) taşı ve sürtgeçlerin (rendeler), taş baltaların bulunması (Abibullayev, 1982: 58-60) o dönemlerden başlayarak Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da taş işleme sanatının tipolojik ve teknolojik açıdan gelişimini kanıtlamaktadır. Obsidyen, çakmaktaşı, granit, porfirit, bazalt vb. türlü taşlardan çeşitli iş aletleri yapılmıştır. Nahçıvan'daki arkeolojik yapılarda bulunmuş iş aletlerinden bir kısmı (habbe -tane- taşı, sürtgeçler -rende-, kurulum orak dişleri) tarım için kullanılırken, bir

kısmı dokuma, diğer bir kısmı ise (havan, taş baltalar) çeşitli amaçlarla kullanılmıştır.

1.1. Orak Dişleri: Bu iş aletleri üçgen ve dörtgen biçiminde yapılmıştır. Bunların işlek yüzü her iki taraftan sivri hale getirilmiştir (tablo I; 19, 20). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarındaki Erken ve Orta Tunc Çağı'na ait I. Kültepe (Abibullayev, 1982: 81), II. Kültepe (Aliyev, 1977: 42), Mahta Kültepesi (Seyidov, 2003: 96), Kızılburun (Abibullayev, 1982: 151) yerleşim yerlerinde bu türlü taş aletler bulunmuştur. Arkeolojik malzemeler biçim ve özelliğine göre Babaderviş (İsmayılov, 1978: 67), Mingçeçvir (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: tablo IV), Kobustan (Muradova, 1979: 64, 65) vb. ile bunun yanı sıra Güney Kafkasya'daki arkeolojik kazılarda (Kuftin, 1941: tablo XIX) bulunmuş olan orak dişleri benzerlik gösterir.

1.2. Habbe (tane) taşları ve sürtgeçler (rendeler): Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da eski yerleşim yerlerinin çoğunda [Babatepe (Novruzlu, Bahşeliyev, 1993: 51), I. Kültepe (Habibullayev, 1959: 48), Kızılburun (Abibullayev, 1982: 152), II. Kültepe (Aliyev, 1977: 43; Seyidov, 1993: 46), Şahtahtı (Akayev, 2002: 102, tablo XXX, 1-4), Karnıyarık (Bahşeliyev, 2002: 34), Kumluk (Bahşeliyev, 2006: 84) ve İliklikaya'da (Halilov, 2008: 94-98) vb. .]] habbe (tane) taşları ve sürtgeçler (rendeler) bulunmuştur. Arkeolojik kalıntılara hem tam, hem de kırılmış biçimde rastlanmıştır. Elde edilen maddî kültür örnekleri kırmızı ve gri renkli taştan, cürufdan (atıklar), granitden (porfier) ve diğer taşlardan farklı biçimde yapılmıştır.

Nahçıvan'daki eski yerleşim yerlerinden bulunmuş olan habbe (tane) taşları iki gruba ayrılıyor (tablo I; 1, 4, 5, 14):

Birinci gruba dahil olan habbe (tane) taşları kayık biçimli yapılmıştır. Bunların oturacağı yarı dairesel, üst kısmı çukur yapılmış, her iki taraftan uçları yukarıya doğrudur (tablo I; 1, 4).

İkinci gruba oval biçimli habbe (tane) taşları dahildir. Oval biçimli habbe (tane) taşlarının üst bölümü yassı, oturacağı kabarık yapılmıştır (tablo I; 5, 15).

Sürtgeçler (rendeler) uzun biçimde yapılmıştır. Bu arkeolojik malzemelerin kullanılan yüzü yassı, kullanılmayan yüzü ise kabarıktır. Çoğunun uçları yarı dairesel yapılırsa da bazıları biraz kabarıktır.

Nahçıvan'ın eski yerleşim yerlerinde bulunmuş habbe (tane) taşları ve sürtgeçlerin benzerleri Mingçeçvir (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: 152), Üzerliktepe (Kuşnareva, 1959: 340), Kilikdağ, Hanlar (Kumel, 1938: 21), Karabağ (Caferov, 2000: 60), Babaderviş (İsmayılov, Aliyev, 1972: 68)

yerleşim yerlerinde ve Güney Kafkasya'daki diğer arkeolojik yapılarda tespit edilmiştir (Kuşnareva, Çubinsvli, 1970: 13-15).

1.3. Çekiçler: Bu arkeolojik malzemeler bazalt, çüruf veya çay taşından uzun biçimde yapılmıştır. Çoğunluğu basittir, bazılarının üzerinde bir veya birkaç yivler (yontma) açılmıştır (tablo I; 2, 7, 8, 10). Nahçıvan'daki eski yerleşim yerlerinden olan Tuzdağ (Nikitin, 1882: 110), Babatepe (Novruzlu, Bahşeliyev, 1993: 52), I. Kültepe, Kızılburun (Abibullayev, 1982: 153), II. Kültepe (Aliyev, 1977: 45; Seyidov, 1993: 50), Şahtahtı (Akayev, 2002: 102) vb. yerlerde bulunmuş taş çekiçler biçim ve özelliklerine göre iki gruba ayrılıyor:

Birinci gruba kabarık gövdeli taş çekiçler dahildir (tablo I; 2, 8, 10). II. Kültepe (Aliyev, 1977: 45; Seyidov, 1993: 50), Şahtahtı (Akayev, 2002: 102) ve diğer yerleşim yerlerinde bulunmuş bu arkeolojik malzemeler koyu gri renkli çay taşından yapılmıştır. Bunların çoğunluğunun ortası kabarık, uçları yarı dairesel biçimdedir, üzerinde bir veya bir çok yiv (yontma) yapılmıştır. Uzun ve üçgen biçimli taş çekiçlerden farklı olarak bu türlü çekiçlerde yiv, onların yukarısında ve yan bölümündedir.

İkinci gruba dahil olan taş çekiçler üçgen biçimli, üst tarafı dar, alt tarafı enli, uzun biçimde açık ve koyu gri renkli tuf (cüruf) taşından yapılmıştır (tablo I; 7). Babatepe (Novruzlu, Bahşeliyev, 1993: 52), Kalacık (Seyidov, 1985, 320-321) ve başka yerleşim yerlerinde bulunmuş bu türlü arkeolojik malzemelerin çoğunluğunun her iki yüzeyi yassılanmıştır. Bu türlü çekiçlerin bir ucu sivri, diğer ucu ise yarı dairesel biçimdedir. Üzerlerinde bir veya bir kaç yiv (yontma) yapılmıştır. Yontma oyukları onların üzerini ve gövdesinin ortasını kuşatmıştır.

Nahçıvan'ın eski yerleşim yerlerinde bulunmuş her iki grup taş çekiçlerin, den taşları ve sürtgeçlerin (rendeler) benzerleri Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde [Mingeçevir (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: 150), Üzerliktepe (Kuşnareva, 1959: 343), Kilikdağ, Hanlar (Kumel, 1938: 19) vb.] tesbit edilmiştir.

1.4. Havandalar: Nahçıvan'daki eski yerleşim yerlerinde bulunmuş taş emek aletlerinden bir grupunu hevingdesteler oluşturuyor. Babatepe (Novruzlu, Bahşeliyev, 1993: 51), I. Kültepe, Kızılburun (Abibullayev, 1982: 153), II. Kültepe (Aliyev, 1977: 42; Seyidov, 1993: 36), Şahtahtı (Akayev, 2002: 105), Karnıy arık (Bahşeliyev, 2002: 34) vb.) yerleşim yerlerinde bulunmuş havandaların hepsi gri tuf (cüruf) taşından yapılmıştır. Havanın gövdesi kabarıktır. Üzerinde yontma tekniği ile kovuk yapılmıştır (tablo I; 14). Havanın tokmağı uzun biçimlidir (tablo I; 6, 9). Tokmağın işlek tarafı oval biçimde, havanın

kovuğuna uygun yapılmıştır. Tokmağın bu tür hazırlanması havanda yemeli bitki tanelerini dövmeyi kolaylaştırmıştır.

Nahçıvan'daki eski yerleşim yerlerinde bulunmuş havandalar biçim ve özelliğine göre Kilikdağ, Hanlar (Kumel, 1938: 19, 21), Mingeçevir (Aslanov, Vaidov, İone, 1959: 21-25), Üzerliktepe (Kuşnareva, 1959: 348), Karabağ (Caferov, 2000: 70), Babaderviş (İsmayılov, Aliyev, 1972: İsmayılov, 1978: 81), Şamxor (Halilov, 1959: 152) vb. yerleşim yerlerinden bulunmuş arkeolojik malzemelerle benzerlik göstermektedir.

1.5. Eski Vites Taşı: Nahçıvan'daki eski yerleşimlerde bulunmuş bu taş emek aleti kendine özgü özellik taşımaktadır (tablo I; 3). Vites taşı metal emek aletlerin, silahların kesicilik kalitesini artırmak ve onları cilalamak için kullanılmıştır. Nahçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir dönemine ait I. Kültepe (Aliyev, 1977: 93), Demşeler (Bahşeliyev, 2006: 85) yerleşim yerlerinde bulunmuş bülövlerin hepsi biçim ve özelliğine göre birbiriyle benzerdir. Onlar dikdörtgen veya konik biçimde yapılmıştır. Bir çoğuna, yüzünden ip geçirmek veya asmak için delik açılmıştır.

2. SİLAHLAR

Nahçıvan'daki eski yerleşimlerden Hakkıhlık, Kolanı (Novruzlu, Bahşeliyev, 1992: 53, 65), Muncuklutepe (Aslanov, İbrahimoğlu, Kaşkay: 2003, 15, 20) vb. yerlerde çok sayıda taş ok uçları bulunmuştur. Bu arkeolojik malzemeler obsidyen taşından (devegözü taşı) üçgen biçimde darbelenme, şarapnel tekniğiyle yapılmıştır (tablo I; 11, 12, 13). Onlar kanatlı ve kanatsız olmak üzere iki gruba ayrılıyordular. Her iki grup ok uçlarının arka bölümünde oka takmak için oyuk yapılmıştır. Kanatsız ok uçları ile kıyaslandığında kanatlı ok uçlarının değdiği yerden kolaylıkla çıkması zordur. Her iki grup ok uçları Güney Kafkasya'da daha çok yaygındır. Benzerleri Mingeçevir'de (Kazıyev, 1951: 12-14; Aslanov, Vaidov, İone, 1959: tablo XV; 1-15), Genceçay bölgesinde (Nerimanov, 1958: tablo II; IV), Gedebey'de (Munçayev, 1975: 115) ve diğer yerleşim yerlerinde bulunmuştur.

3. SÜS EŞYALARI

Bu arkeolojik malzemeler akik firuze türlü taşlardan yapılmıştır. Onlar boyun, kol, kulak ve ayak süslerinde kullanılmıştır. Biçim ve özelliğine göre farklılıklar göstermektedirler. Balon biçimli, uzun, yarı dairesel, küçük doğranmış vb. halde yapılmıştır (tablo I; 21, 22, 23, 24). Bunların çoğu basit yapılarak iyi cilalanmıştır. Bazılarının üzeri çizme

yöntemi ile çeşitli geometrik ornamentlerle (nakışlarla; kırık, dalgalı çizgilerle vb.) süslenmiştir. Akik süsler sayıca çoğunluğu oluşturur. Bunun temel nedeni Azerbaycan'ın akik kaynakları yönünden zengin olmasıdır (Kaşıkay, 1973: 96). Sayıca çoğunluğu oluşturan ikinci grup süsler ise beyaz renkli pastadan yapılmıştır. Nahçıvan'daki eski yerleşim yerlerinden üzeri gök renkle kaplanmış pasta süsler az bulunmuştur. Kızılburun, Şahtahtı, Çalhankale (Aliev, 1966: 15, 18) yerleşim yerlerinden bu türlü süsler bulunmuştur. Üzeri gök şirle kaplanmış süslerin Nahçıvan'daki eski yerleşim yerlerinden az bulunmasının temel nedeni bu türlü süslerin yapımının yerel değil, Ortadoğu kültürünün özelliğini taşımasıdır.

4.KAYAÜSTÜ RESİMLER

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde kayaüstü resimler Gemikaya yerleşiminde ve bazı kabir taşları üzerinde yapılmıştır. Bunlar biçim ve özelliklerine göre insan, hayvan, astral tasvirler olmak üzere birkaç gruba bölünüyorlar.

Gemikaya yerleşim yeri Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Ordubad bölgesinde deniz seviyesinden 3906 m. yükseklikte yer alıyor. Şuradaki volkanik kökenli bazalt taşları üzerinde çok sayıda kayaüstü resim bulunmuştur. Resimler taş veya metal aletlerle dövme, sondaj, sürtmek, çizim vb. teknik yöntemleri ile yapılmıştır. Kayaüstü resimlerin hepsi eski insanların yaşam tarzını, maddî ve manevî kültürünü yansıtıyor (tablo II; 3, 4, 5). Biçim ve özelliğine göre Kelbecar, Sibiryaya vb. petroklifleri (kayaüstü resimleri) gibi tarihi bakımdan büyük bilimsel önem taşıyor ve Ortadoğu kültürü ile bağlantı oluşturuyor (Halilov, 2011: 23-29).

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ndeki Son Tunc-Erken Demir Çağı'na ait Kolanı (Bahşaliyev, 2002, 63), Sarıdere (Novruzlu, Bahşaliyev, 1992: 50) nekropollerindeki mezar taşları üzerinde resim bulunmuştur. Resimler eski aşiretlerin dinî-ideolojik görüşleri ile bağlantı oluşturuyor.

Kolanı nekropolündeki resimler yedi sayılı mezarın yan duvarındaki iri sal taşların üzerinde tespit edilmiştir (tablo II; 7, 8). Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu belirlenmiştir ki, yüksekliği 103 cm, genişliği 82 cm olan trapesbiçimli taş levha üzerindeki resimlerin birinde güneş tanrısı, diğerinde ise hami ruh çizilmiştir. Bu resimlerdeki bazı benzer özellikler Sibiryaya, Güney Kafkasya, Gemikaya, Hatunçay, Anadolu kayaüstü resimlerinde, Hocalı- Gedebev kültürüne ait kil kapların üzerinde, Mısır herogliflerinde, Orhun Yenisey yazıtlarında bulunuyor.

Sarıdere nekropolündeki kuş resmi buradaki dört sayılı mezarın üzerinde bulunmuştur (tablo II; 6). Bu resim Gemikaya yerleşimindeki bir grup kuş resimleri ile yarı sıra kuşbiçimli asma süslerle lojistik yönden bağlılık oluşturarak eski aşiretlerin dinî-ideolojik görüşlerini, mistik düşünce tarzını yansıtır.

YERLEŞİM YERLERİNİN YAPI-İNŞAAT TEKNİĞİ

Nahçıvan'ın eski yerleşim yerlerinin yapı-İNŞAAT tekniği açısından öğrenilmesi yerleşim alanlarının iki temel gruba ayrıldığını gösteriyor. Araz havzasında, ovalık topraklarda aşiretler; dağlık ve dağ eteyi topraklarda ise yarı göçebe insanlar yaşamışlar. Bu nedenle dağlık ve dağ eteyi yerlerde insanların geçici yerleşmeleri sonucunda aynı bölgedeki yerleşim yerlerinde (Sarıdere, Kolan, Kumluk, Demyeler v.b) ovalık topraklarla karşılaştırıldığında kültürel tabakalaşma süreci zayıf ilerlemiş ve çok az kültürel tabaka bırakılmıştır. İster dağlık ve dağ eteyi topraklarında olsun, isterse Araz havzasında, kayıtlı yerleşim yerlerinin bir grubunda doğru ve planlı yapı kalıntıları tespit edilmemiştir. Bazı yerleşim yerlerinde az da olsa sağlam kalmış duvar kalıntıları bulunmuştur. Araz havzasındaki yerleşim yerlerinden farklı olarak dağlık ve dağ eteyi topraklardaki yapıların çoğunluğunun çevresinde savunma duvarları yapılmıştır. Duvarların bir grubunda evler taş temel üzerine çamurla (möhre ile) ve çığ kerpiçle yapılmıştır. I. Kültepe, II. Kültepe yerleşim yerlerindeki bu türlü evler yapı-İNŞAAT tekniğine göre Qarakömektepe, Güneştepe, Göytepe ve Yanıktepe yerleşim yerleri ile benzerdir (Belli, Sevin, 1998; 60-61). I. Kültepe'deki dairesel planlı yapılar yapı-İNŞAAT tekniğinin özelliğine göre Tebriz yakınlarında bulunmuş Yanıktepe, Urmiya'daki Göytepe, Kuzey Mezopotamya'nın Arpaçi ve Gâvurtepe yerleşim yerleri ile benzerlik oluşturuyor. II. Kültepe yerleşim yerinin Narınkale'si yapı-İNŞAAT tekniğinin planına, mimari özelliklerine ve möhteşemliğine göre yakın Doğu'nun kadim kentlerinin kalelerini andırıyor. Bu yerleşim yeri Filistin'in İyerihon (M.Ö. III-II binyıl), Mezopotamya'nın Ur (M.Ö. III binyıl-VI yüzyıllar), Hafeçi (Upi), Ege kültürü merkezi Truva (M.Ö. III-II binyıl), Hatların Karhemiş (M.Ö. XX-VII yüzyıllar) şehirleri ve kaleleri ile aynı yapı-İNŞAAT tekniğindedir.

Son Tunc-Erken Demir çağına ait Vaykır, Çalhankale, Kazancıkale vb. gibi muhteşem, kale türlü yerleşimler- çiklopik yapılar sırasına dahildir. Bu eski yerleşim yerleri yapı-İNŞAAT, İNŞAAT tekniğine göre daha karmaşıktır. Bunların yapımına Mısır ehamlarında ve diğer yapılarda olduğu gibi çok emek, zaman ve yetenek gerekmiştir.

SONUÇ

Yapılan arkeolojik araştırma sonucunda şunlar söylenebilir: Taş işleme Nahçıvan'ın en eski sanat alanlarından biridir. Bu sanat alanının temeli Paleolitik Çağ'dan başlıyor. Zaman geçtikçe, taş aletlerin yapımında değişiklikler olmuş ve bu alanda insanların yeteneği artmıştır. Bu nedenle Paleolitik Çağ ile kıyaslandığında Kalkolitik, Tunç ve Demir çağlarında taş işleme sanat alanında yeni teknik yöntemler kullanılmış, çeşitli biçimli iş aletleri, silahlar, süs eşyaları yapılmıştır. İnsanların taş işleme sanat alanındaki yetenekleri sonucunda yeni türlü iş aletleri, süs eşyalar ve silahların yanı sıra çeşitli kompozisyonlu kayâüstü resimler yapılmış, eski yerleşimlerin yapı-inşaat tekniğinde önemli değişiklikler olmuştur.

KAYNAKLAR

- Aliev V. H. (1966) *Kultura Rospisnoy Kenamiki v Azerbaydjane*, Avtoreferat dissert. na soisk. kand. ist. nauk, Bakü, 25 s.
- Aliyev V. H., (1977) *Azerbaycan'da Tunç Çağının Boyalı Kaplar Kültürü*, Bakü, Bilim, 163 s.
- Aliev V. K., (1991) *Kultura Epoxi Sredney Bronzi Azerbaydjana*, Bakü, Bilim, 256 s.
- Abibullaev O. A., (1982) *Eneolit i Bronza na Terri torii Naxičevanskoj ASSR*, Bakü, Bilim, 314 s.
- Aslanov K. M., Vaidov R. M., İone K. İ., (1959) *Drevniye Minqeaaur*, İzdate İstvtvo AN Azerb. SSR, 191 s.
- Akaev K. K., (2002) *Şaxtalıtlı v Epoxi Pozdney Bronzi i Ranneqo Jeleza*, Bakü-Moskova: Ağrıdağ, 200 s.
- Başşaliyev V. B., (2002) *Nahçıvan'ın Erken Demir Çağı Kültürü*, Bakü, Bilim, 128 s.
- Başşaliyev V. B., (2004) *Nahçıvan'ın Eski Aşiretlerinin Manevî Kültürü*, Bakü, Bilim, 320 s.
- Başşaliyev V. B., (2006) "Ordubad Bölgesinin Bist Köyü Etrafında Son Tunç ve Erken Demir Çağına Ait Yerleşimler", *Nahçıvan Öyretmenler İnstitusununun Haberleri*, № 2 (6), s. 81-85.
- Başşaliyev V. B., (2006) "Demyeler Nekropolü Erken Demir Çağının Yeni Abidesidir", *AMEA Nahçıvan Bölümününun Haberleri*, №4, 84-93.
- Belli O., Sevin V., (1998) "Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar", *İstanbul: Arkeoloji ve Sanat*, 1998, 80 s.
- Caferov H. T., (2000) *Azerbaycan M.Ö. IV Binyılın Sonu-I Binyılın Başlarında (Karabağ'ın Karkarçay ve Terterçay Havzasının Materyalleri Esnasında)*, Bakü, Bilim, 187 s.
- Djafarov A. K., (1989) *Sredniy Paleolit Azerbaydjana*, Bakü, Bilim, 343 s.
- Djafarov A. K., (1992) "Novaya Mnoqosloynaya Masterskaya Stoyanka Kazma v Azerbaydjane", *Rossiyskaya Arkeolokiya*, №2, s. 270-274.
- Halilov C.E., (1959) *Batı Azerbaycan'ın Tunç Çağı ve Demir Çağının Başlarına Ait Abideleri*, Bakü, Azerbaycan SSR EA, 171 s.
- Habibullayev O. A. (1959) *Kültepede Arkeolojik Kazılar*, Bakü, Bilim, 134 s.
- Halilov T. F., (2008) "İliklikaya Yerleşim Yeri ve Nekropolü", *AMEA Nahçıvan Bölümününun Haberleri*, №3, 94-98.
- Halilov T. F., (2011) "Gemikaya Anıtının Ortadoğu Kültürüyle Bağlılığı", *Avrasiya* (onlay dergi), s. 23-29.
- İsmayılov K. S., (1978) *Arkeolokiçeskoje İssledovaniye Drevnoko Poseleniya Babaderviş*, Bakü, Bilim, 102 s.
- İsmayılov K. S., Aliyev V.H., (1972) "Babaderviş Eski Yerleşiminde Mezar Yapıları", *Azerbaycan SSR EA Haberleri*, № 2, Bakü, s. 38-51.
- Kazıyev S. M., (1951) *O Nekotorih Tipah Orujiya iz Minqeaaura*, MKA, Bakü, AN. Az SSR, t II, s. 5-30.
- Kaşşay M. A., Selimhanov İ. R., (1973) *İz İstorii Drevney Metallurqii Kavkaza*, Bakü, Bilim, 223 s.
- Kuşşareva K. H., (1959) "Poseleniye Epoxi na Hxolme Üzerliktepe Okolo Aqtama", *MİA SSR*, s. 242-388.
- Kuşşareva K. H., Çubınşvili T. N., (1970) *Drevniye Kultur Yujnoqo Kavkaza*, Leningrad, 191 s.
- Kuftin B. A., (1941) *Arkeolokiçeskiye Raskopki v Trialetti*, Tblisi, AN KSSR, 492 s.
- Kumel Y. İ., (1938) "Arkeolokiçeskiye Razvedka na Kiliqdaqe", *Az. FİA SSR*, №2, s. 17-29.
- Kuseynov M. M., (1985) "Raboti v Naxičevanskoj ASSR", *Arkelokiçeskiye Otkritiya*, 1983, Moskova, Nauka, s. 484-490.

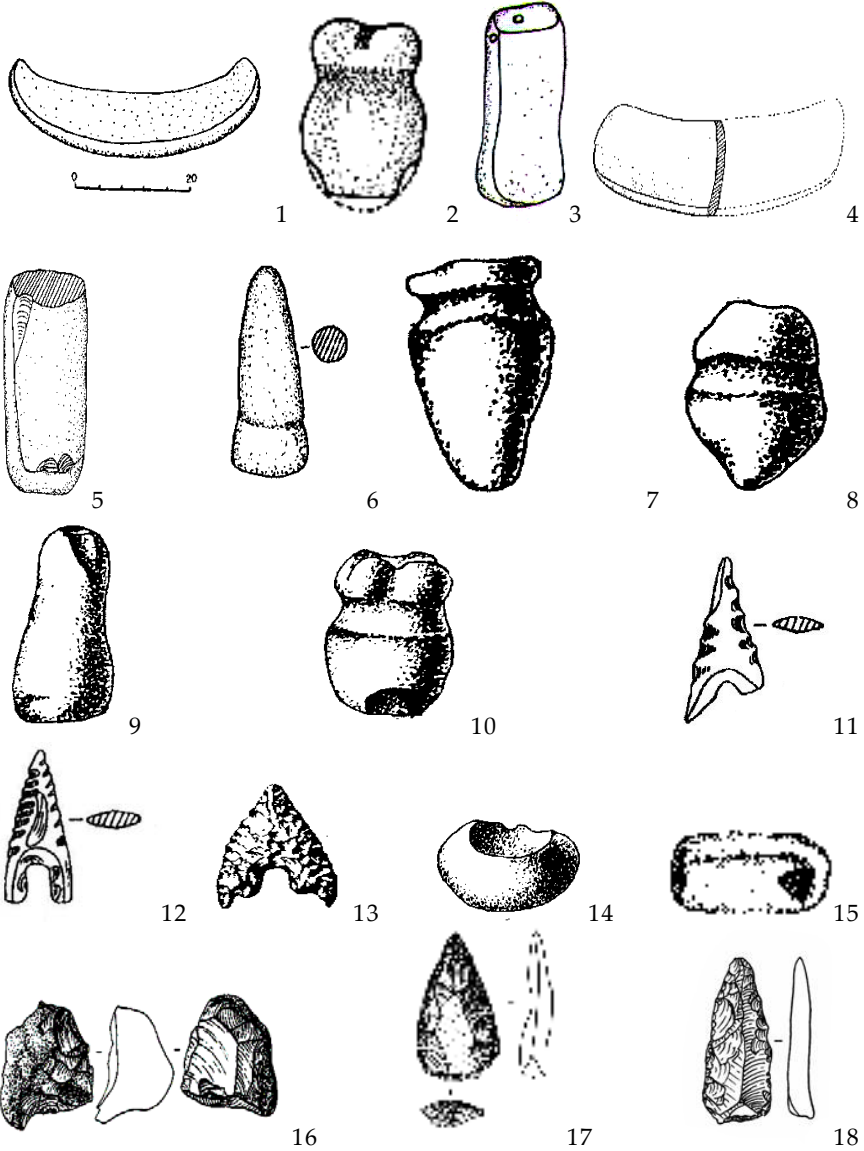

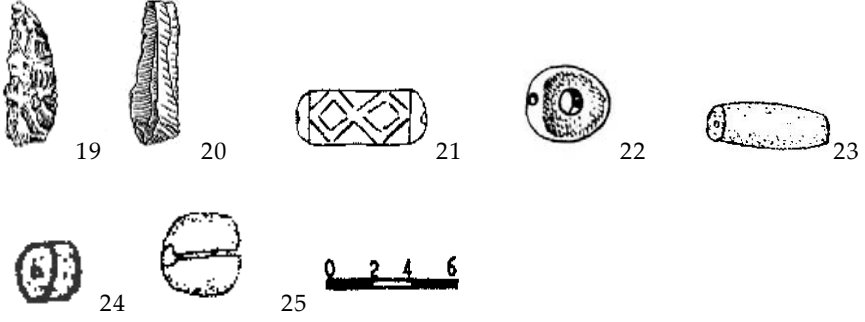
- Munçayev R. M., (1975) *Kavkaz na Zare Epoxi Bronzı*, Moskova, Nauka, 414 s.
- Muradova F. M., (1979) *Kobustan Tunç Döneminde*, Bakü, Bilim, 117 s.
- Müseyibli N. A., (2008) "Hacıveller Nekropolünden Bulunmuş Arkeolojik Bulgular", *Şemkir Arkeoloji İrsi, Tarihi ve Mimarlığı*, Bakü, Çəşoğlu, s. 117-128.
- Nerimanov İ. H., (1958) *Genceçay İlçesinin Arkeolojik Yerleşimleri*, Bakü: Az SSR EA, s. 142.
- Nikitin K. A., (1882) "Qorod Naxiçevan i Naxiçevanskoy uyezd", *SMOMPK*, Tblisi, vıp. 2, s. 110-142.
- Novruzlu E. İ., Bahşaliev V. B., (1992) *Şahbuz Bölgesinin Arkeolojik Yerleşimleri*, Bakü, Bilim, 144 s.
- Novruzlu E. İ., Bahşaliev V. B., (1993) *Culfa İlçesinin Arkeolojik Yerleşimleri*, Bakü, Bilim, 103 s.
- Novruzlu E. İ., Bahşaliev V. B., (1993) *Şerurun Arkeolojik Yerleşimleri*, Bakü, Bilim, 181 s.
- Seyidov M. M., (1985) "Arkeolojik Kompleks Kaladjik Ephi Pozdney Bronzı i Raneko Jeleza", *Teziz Dokladov Vsesayuznoy Arkeolojikeskoy Konfereñcii*, Bakü, Bilim, s. 320-322.
- Seyidov A. K., (1993) *Pamyatniki Kuro-Araksıoy Kulturi Nahiçevani*, Bakü, Bilgi, 164 s.
- Seyidov A. K., (2003) *Nahçıvan M. Ö. VII-II Binyıllarda*, Bakü, Bilim, 339 s.

Tablo I.

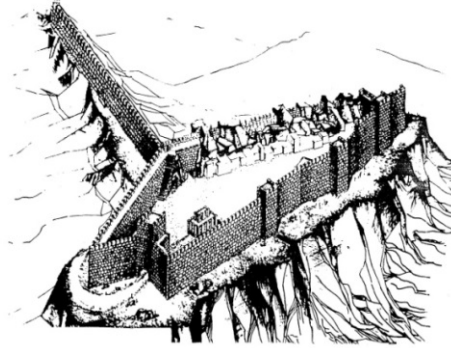
Emek aletleri: 1, 5, 6-Karıyank yerleşim yeri; 2-Babatepe yerleşim yeri; 3-Demyeler yerleşim yeri; 4-Kumluk yerleşim yeri; 7, 10, 19, 20-I. Kültepe yerleşim yeri; 7, 8. 9-Şahtahtı yerleşim yeri; 11-Sandere nekropolü; 12, 13-Muncukutepe nekropolü; 15-İlkkikaya nekropolü; 16, 17, 18-Kazma mağarası.

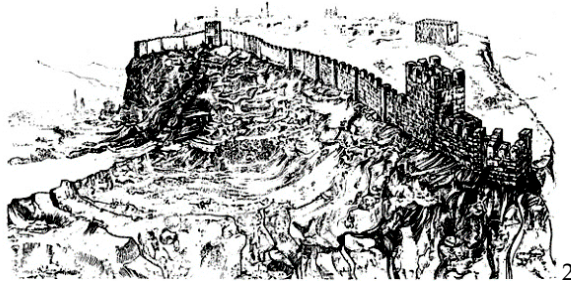

Tablo II.

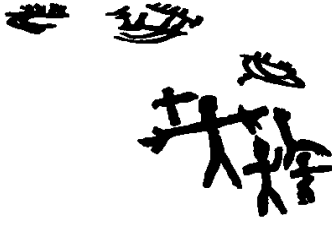
1-Vayhır Kalesi; 2- Çalhankale; 3, 4, 5- Gemikaya; 6- Sarıdere nekropolü; 7, 8- Kolanı nekropolü.

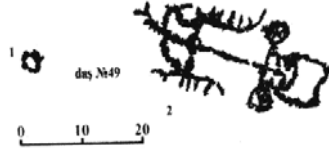
1

2

3

4

5

6

7

8